

UN MUIÑEIRO DE VERBAS NO CORAZÓN DA ESCOLA

Fina Casalderrey
Real Academia Galega

Resumo: Na infancia modelamos a conduta e construímos a nosa identidade. Nesta formación, a escola ten un papel decisivo. A valiosa achega da obra de Manuel María é incuestionable. A forza da súa palabra e a súa inquebrantable e profunda convicción fixeron que a súa obra resultara, e resulte (non hai máis que comprobar nas redes sociais a repercusión que está a ter nos centros de ensino de toda Galicia), inmensamente eficaz na recuperación da nosa identidade como pobo, contribuíndo, así, á normalización, asemade que a saborear a beleza da lingua galega.

Os que comezamos a exercer a docencia canda implantación da EXB (1970), estamos especialmente en débeda con el. Viñamos dun tempo de portas pechadas e, na súa obra (non só a infantil), atopamos chaves sedutoras que nos conquistaron. Parte daquela rapazada, hoxe ensinantes, procuran que o seu alumnado volva sentir ese lóstrego capaz de facer brillar as cousas sinxelas (por algo o alcumaron *Deus das pequenas cousas*). Manuel María obrou o prodixio de resucitar lúas, ventos, ríos e camiños ata entrar coa súa palabra no corazón da escola. Nela pousou a palabra con verdade e con beleza, compartindo a súa visión do mundo e a súa maneira de estar nel.

Abstract: During childhood, we shape our behavior and build our identity. In this formation period, school plays a decisive role. In this respect, there is no question about the invaluable contribution of Manuel María's work. The power of his language and his deep and unwavering convictions made and still make his work hugely efficient in the recovery of our identity as a people (one should only check out social media to gauge its impact in Galician schools). It also contributes to the normalization of Galician language, as it is an opportunity to relish its beauty.

Those of us who started teaching when EXB (General Basic Education, 1970) was implemented are in great debt to him. We came from a time of locked doors and we could find in his work (not only in his children's works) seductive keys that won our hearts. Some of those children, who are now teachers, are trying to get their students to feel that lightning that can make simple things glow (that is why he was dubbed as "the God of small things"). Manuel María worked

wonders by resurrecting moons, winds, rivers and paths to enter with his words into the heart of school. He placed his words on it truly and beautifully, sharing his view of the world and his way of being in it.

Palabras chave: ditadura, escola, pioneiro, mestre, idioma, fala, diglosia, *Vagalume*, normalización, ética, compromiso, lirismo, autenticidade, liberdade, infancia, ponte, poema, música, dramatización, narración, redes sociais, gozo, gratitude.

Key words: dictatorship, school, pioneer, teacher, language, speech, diglosia, *Vagalume*, normalization, ethics, commitment, lyricism, authenticity, freedom, childhood, bridge, poem, music, dramatization, narration, social media, delight, gratitude.

INTRODUCCIÓN

Agradezo o privilexio de poder, humildemente, exercer de portavoz de moreas de mestras e mestres do meu tempo aos que lles gustaría facer público o seu recoñecemento á valiosa achega de Manuel María á escola, no que se refire á reconstrución da nosa identidade como pobo, cunha lingua e unha cultura de noso. A forza da súa palabra e a súa inquebrantable e profunda convicción fixeron que a súa obra resultase, e resulte, inmensamente eficaz na eliminación da diglosia, contribuíndo, así, a normalizar e, asemade, a saborear a beleza da lingua galega.

É na infancia onde se modela non só a conduta senón, tamén, onde se constrúe a identidade. Neste sentido a escola tivo, e ten, un papel decisivo na formación do ser humano.

O mesmo Manuel María experimentou na propia pel ese estupor que lle causou, no primeiro día de escola, atopar cun mestre, Domingo Cabana, quen de súpeto se volveira, talmente, o mestre andaluz do *Balbino* ao instalos a renegar da lingua propia nas aulas, malia falala na intimidade; feito que fixo enmudecer o neno para evitar que riran del sen piedade, tal como fixeran con outro rapaz: “Tiña un medo arrepiante a dicir unha castrapada e a facer o ridículo” (Queixas 2016: 25). Un episodio no que Manuel María relata de maneira deliciosa, aínda que conmovedora, como lle angustiaba o non saber se “mejar” era a tradución correcta para pedir permiso e solucionar a súa constrinxente necesidade fisiolóxica. Daquela tivo que aguantar as ganas. Talmente aqueloutro *Pardal* que, mais tarde, narrou, outrosí maxistralmente, Manuel Rivas en *A lingua das Bolboretas*. Pola contra, desvélanos como influíu nel, para ben, o seu mestre, Xoán Bautista Núñez Varela, quen en 1940 lle levaba libros en galego para leren os sábados

pola tarde. Esas lecturas foron unha sorte de lanterna telescópica que comezou a iluminar un camiño escuro demais e a achegalo a esa literatura galega que permanecía aínda oculta, para a gran maioría da rapazada, dende o comezo da represión franquista.

Falo, pois, en nome dos docentes que –igual que Xoán Bautista fixera coas antoloxías de Álvaro de las Casas e de Carré Aldao, como lecturas clandestinas– atopamos na obra de Manuel María materia de sedución naquela EXB que se implantara no curso 1970 e que, con algúns cambios, permaneceu en vigor ata o curso 1996-1997. E non me refiro tan só aos máis combativos ou aos que, por circunstancias de proximidade ou parentesco con intelectuais galeguistas, posuían información e formación privilexiada, como podería ser o caso do propio Manuel María:

Na casa estivo Ánxel Fole –isi señor!–
Merlán, Gamallo, Pousa, Novoneyra,
Lois, Díaz Castro, Senén coa compañeira,
Alfonso, Estévez, a Ledo e Blanco-Amor...

As estancias aínda gardan o rumor
de aquelas súas palabras feiticeiras,
a conversa xentil, as boas maneiras,
a requintada gracia, o fino humor...

Só acredito no certo da incerteza:
un triste fado, silencioso e cruel,
levounos, sen razón, tanta riqueza.

Pro agradecémoslle ao tempo a xentileza
de lle deixar aos Hortas un ronsel
aberto pola luz cara á beleza...

(*Sonetos á Casa de Hortas*, 1997).

Reparemos en que, con vinte anos, xunto con Manuel Antonio Sopena Somoza, xa dirixiu a revista poética *Xistral* (1949).

Aludo, sobre todo, aos que nos criáramos nun ambiente de “feliz” ignorancia –na escola, silencios; na casa, literatura anónima e oral, máis nada– e que, naquel tempo das primeiras liberdades, estábamos a vivir unha continua e apaixonante descuberta.

MATERIAIS PARA UN COMEZO

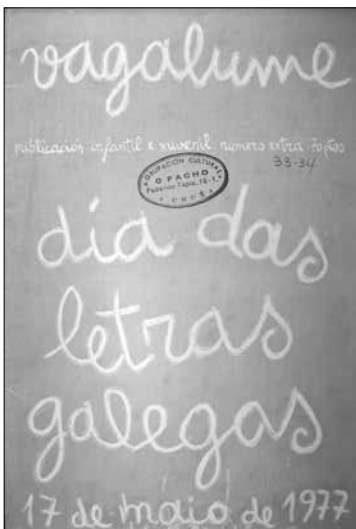
Contabámoslle ao alumnado os contos que formaban, e forman, parte da nosa biblioteca oral e afectiva; relatos que, por certo, teñen máis que ver con lobos e raposos, con ánimas do outro mundo ou con mouras que viven nalgún túnel ca con “Barbas Azuis”. Algúns e algunhas de nós, mesmo nos atreviamos a inventar pequenas historias...

No 1975, aparece, a revista quincenal *Vagalume*, dirixida, en principio, pola mestra Marta Isabel García de Leániz, baixo a supervisión do Instituto da Lingua Galega. Nese ano saen 12 números (de xaneiro a xuño). O nº 13 volve saír á rúa o 15 de xaneiro de 1976, mantendo, en principio, o prezo inicial de 30 pts. Logo vaino aumentando paulatinamente ata acadar as 50 pts. Aínda que, excepcionalmente, o número especial das Letras Galegas de 1977 saíse á venda por 70 pts.

Vagalume tiña como primeiro obxectivo poñer nas mans dos educadores materiais educativos en galego que interesasen a lectoras e lectores novos e lles brindasen a oportunidade de ler na lingua galega. “E agora, adiante iio VAGALUME acende a súa morna luceciña!”, con estas palabras remata o editorial daquel nº 1 de 1975. A revista foi editada por Lumeiro S.A., primeiro no Castiñeiriño (Santiago de Compostela) e despois no Edificio Tras do Monte (Pontevedra), cando xa se fixo cargo da súa dirección Xosé Fortes Bouzán. Nela recóllense contos, cómics e poemas feitos polos propios rapaces; tamén literatura popular e de autor, traballos de matemáticas, de ciencias, de xeografía de Galicia... enteiramente en galego. As creacións da propia rapazada foron, pouco a pouco, adquirindo maior espazo.

Empezou así un intercambio de descubrimentos de mestres e mestras que mandaban pequenos textos literarios de vellos –e non tan vellos– autores (Rosalía, Castelao, Otero Pedrayo, Neira Vilas, Pura e Dora Vázquez...) e textos creados

polos propios mestres. Algúns, hoxe recoñecidos escritores (Paco Martín, Ana M.ª Fernández, Xoán Babarro, Gonzalo Navaza...). A publicación, que foi pioneira de moreas de revistas que se editan na actualidade nos diferentes centros de ensino, chegaba a algúns colexios por subscrición.

Moitas e moitos de nós, naqueles comezos, nin oíramos falar sequera de *Muíñoiro de brétemas*, primeiro libro de poemas dun poeta novo publicado despois da Guerra Civil (1950). Pero tampouco de *Memorias dun neno labrego*, nin da nova liña de publicacións de literatura infantil que iniciara a editorial Galaxia, en colaboración coa Galera, con ilustracións a catro cores.

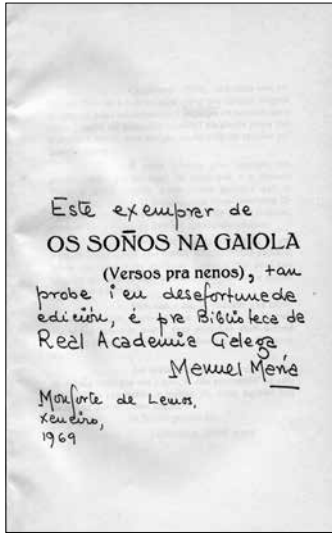
No mesmo ano en que sae *Vagalume* á rúa, 1975, morre Franco, daquela intuímos que se ían producir grandes cambios. Un deles foi a promulgación daquel Decreto de Bilingüismo do 1 de agosto de 1979, que propiciou a entrada da lingua galega na escola. Chegaron, xa oficiais, os cursos de iniciación, perfeccionamento e especialidade e os da Escola de Idiomas, que nos habilitaban para impartir clases de galego (algúns fixémoslos todos, cun entusiasmo contaxioso que ben pagaría a pena recuperar). Logo, coa Lei de Normalización Lingüística de 1983, as portas da escola quedaban felizmente abertas para unha lingua moito tempo amordazada, como saben, e para unha literatura que estabamos a descubrir.

MANUEL MARÍA ENTRA NA ESCOLA E CHEGA AO CORAZÓN

Moreas de mestras e mestres batemos por primeira vez con Manuel María, alí, na escola. Andabamos na procura de “materiais” atractivos para conquistar o alumnado. Un dos primeiros libros para rapaces que comezaba a soarnos foi *Os soños na gaiola*, pois aínda que a difusión e a distribución eran escasas (fora publicado en 1968, igual que *A galiña azul* e *O león e o paxaro rebelde*), Suso Vaamonde, en 1979, contribuíra en dalo a coñecer cun disco que leva o mesmo nome, adquirindo axiña unha maior popularidade que o de Casares ou o de Bernardino. Aínda que ambos sexan, igualmente, magníficas achegas.

Dado que a primeira edición de 1968 era non venal e menos doada de conseguir fóra da provincia luguesa, quizais a edición que chegou ao noso centro fose a segunda, de Ediciones Celta (Lugo 1972), que levaba ilustracións do IB e do Colexio Rosalía de Castro de Vigo. No mesmo ano reimprimírase tres veces, e

se ademais temos en conta que a segunda reimpre-
sión se fixo cunha tirada de 3000 exemplares (CIP
Neira Vilas. Somos poetas. 14/12/2012) podemos
deducir a excelente acollida.

O caso foi que, seducidos pola súa linguaxe
clara e directa, mais tamén ategada de lirismo,
embarcámonos naquel barco de xoguete e sucamos
os mil ríos e os sete mares para entrar no mundo
dos soños. No libro atopamos, coma morotes ensa-
rillados nunha palla de centeo, a paisaxe, o sol, a
lúa, o mar, o río, os xogos, os animais da terra, os
paxaros... cunha ledicia e un ritmo que convidaba
a ler en alta voz e a cantar para enchermos a boca
con ese sabor rico. Moito recitaron aquel canto a
Galicia que abre o libro! “Galicia docemente / está
ollando o mar...” Que maneira máis fermosa, e

axeitada á infancia, de describir o país e de nos implicar a todos na súa reconstru-
ción: “Galicia somos nós, / a xente e mais a fala. / Se buscas a Galicia / en ti tes
que atopala!” Manuel María era consciente da necesidade dunha poesía en galego
para os nenos e as nenas de Galicia: “Os versos que este humilde autor botou de
menos cando el era neno. Versos que, por outra banda, non había na literatura
galega e que tan precisos son. Eu quixera encher en parte ese oco.”

E vaia se o encheu!! Como escribiu Álvaro Cunqueiro nun artigo de *La Voz de
Galicia* (30/V/1954): “O poeta vai poñendo os versos coma quen pon unha ponte
dende unha beira á outra do río [...] e baixo o arco pasa, como un río, a espazosa
terra”. Referíase concretamente ao libro *Terra Chá*, mais coído que a afirmación
ben se pode extrapolar a toda a súa obra.

Se me detiven n’*Os soños na gaiola* é porque se converteu nun clásico da LIX.
Sirva como proba anecdótica da popularidade de *Os soños na gaiola*, o reparar en
que dá nome á biblioteca do CEIP Juan Fernández Latorre da Coruña. Fermoso e
atinado nome, *Os soños na gaiola*, para un lugar no que moreas de historias agar-
dan ser descubertas e, por tanto, liberadas da gaiola polos escolares.

Poderíamos falar de *As rúas do vento ceibe* (1979), que tamén abre cunha carta
na que mostra esa intención de espertar o sentimento de sermos galegos. Manuel
María sabía que para amar, primeiro hai que coñecer: “Si estes poemas, sinxelos e
simples vos deprenderan a amar a nosa patria, Galicia, este voso vello amigo, sería
o home máis feliz do mundo”, di no remate da carta. “A fala”, “Mapa de Galicia”,
“Os mártires de 1946”... Conmóve a forza, convicción e lealdade con que se
entrega á fala, á terra e ao pobo que a habita, poñéndolle lirismo á inxustiza.

Manuel María foi un pioneiro da poesía infantil en Galicia, o primeiro en entrar nas aulas. Infantil, porque tamén gusta aos nenos e nenas, pero co engado de que os seus versos van medrando canda os lectores. Cal é a idade axeitada para recibirmos esta mensaxe? “O idioma é a forza / que nos xungue e sostén. / ¡Se perdemos a fala / Non seremos ninguén!” (“A fala”).

Velaí a maxia dos seus versos, cheos coma petos de contido, desa autenticidade que, como aseguraba Italo Calvino, resulta imposible de transmitir se non se sente. Os seus poemas creados adrede para a infancia son coma as boas nécoras: pouca carne para levar á boca, mais exquisita. As “cascas”, todas fóra.

Con todo, non só a poesía que escribiu intencionadamente para os máis novos ten cabida na Primaria ou nos primeiros anos da ESO; moitos dos seus poemas, tan diversos, poden ser saboreados na escola para lles mostrar unha mirada sobre o mundo, para observaren o universo enteiro (a vida, a morte, o amor, a alegría, a frustración, a tenrura, a derrota, a dor, a esperanza, a ecoloxía, a ética, o compromiso social, a denuncia, a lingua, a paisaxe, a festa, o tempo, a terra, a mitoloxía, as lendas, o mundo clásico, os oficios...) para lles ensinar a amalo, a respectalo, a rebelarse contra todo o feo que hai ao noso redor, a perseguir a utopía cara ao bo que aínda é posible acadar, a entender o noso pasado e o noso presente, a soñar futuros...

Nunha carta ao editor Boris Bureba (sobrenome de Isidoro Bureba Muro) a poeta, narradora e mestra Carmen Conde (Zuaza 2008: 29) criticaba a postura intelectual de certa editorial dicindo que para nenos non hai que aniñarse, senón que lles hai que falar cunha elevada linguaxe poética para facermos “homes de finura que non se avergoncen de ter imaxinación lírica”.

Manuel María ben sabía que os rapaces e as rapazas son máis novos ca nos, non menos intelixentes.

Velaquí unha experiencia persoal no IES Illa de Tambo de Marín. Entre o alumnado de 1º da ESO repartín unha serie de poemas de Manuel María que tiñan, dalgún xeito, que ver coa nosa lingua. Non foi tarefa dificultosa dar con eles, pois son moitos os que, directa ou indirectamente, lle dedicou:

- A Fala (*As rúas do vento ceibe*, 1979).
- Ode á beleza da palabra (*As lúcidas lúas de Outono*, 1988).
- Canción para cantar todos os días (*Canciós de lusco ó fusco*, 1970).

- Poema contra o silencio (*Poemas pra construír unha Patria*, 1975).
- Canto ao idioma galego (*Cantos rodados pra alleados e colonizados*, 1976).
- Poema do alleado (*Cantos rodados pra alleados e colonizados*, 1976).
- Canción á claridade das palabras (*As lícidas lúas do Outono*, 1988).
- Son un alleado (*Poemas escollidos*, 2015).

A pregunta que lles fixen foi: “Cal vos parece que defende con máis enerxía a nosa lingua?” Cada quen escolleu o que lle pareceu máis axeitado e xustificou a súa escolla. A min todas me pareceron respectables. De feito eu mesma coido que en todos eles hai a forza dun convencido que convence. E permítaseme a digresión, diría que o feito de que o Ano das Letras dedicado a Manuel María, 2016, coincida co Centenario das Irmandades da Fala non deixa de ser unha afortunada casualidade.

O caso foi que o poema que escolleu unha das alumnas máis avantaxadas, “Canción para cantar todos os días”, provocara o acalorado desacordo doutro compañeiro: “Ese poema é violento!”. Referíase á primeira estrofa que fala de “metrallazos” e “puñetazos”.

Hai que defender o idioma como sexa:
con rabia, con furor, a metrallazos.
Hai que defender a fala en loita rexa
con tanques, aviós i a puñetazos.

O rapaz pensou o mesmo ca os censores franquistas que na primeira edición do libro, non permitiron incluír o devandito poema na publicación, pero a rapaza tan só lle contestou: “Líchelo enteiro? , chegaches á cuarta estrofa, a que fala de que as palabras vencen as espadas? E ademais, ao final fala de que o idioma nos xunta!”

Seríamos, sen fala, unhos ninguén,
unhas cantas galiñas desprumadas.
Os nosos inimigos saben ben
que as palabras vencen ás espadas.
O idioma somos nós, pobo común,
vencello que nos xungue e ten en pé,
herencia secular de cada un,
fogar no que arde acesa a nosa fe.

Ao rapaz debeulle valer a réplica, que non insistiu. Só porfiou “Pois a min gústame máis a mensaxe d’«A fala» ou «Canción da claridade das palabras», paréceme

máis potente onde di «Se deixamos morrer unha soa palabra/ o universo enteiro/ dóese de orfandade e desamparo»”.

Pero non só podemos botar man da súa obra poética, na escola, para reflexionar sobre o valor da lingua. Non son, acaso, unha fermosa maneira de abrir o camiño á descrición da paisaxe ou dos animais, poemas de *Terra Chá* (1954-1989), poño por caso, coma estes?

NOITE

A terra colle medo
cando a noite vén.
A lúa dálle luz,
outra cousa non ten.
Inda que a terra chore
non o sabe ninguén!

O CORVO

O corvo é mouro, agoreiro
e ten moi duro o acento.
cando grazna no Xaneiro
Racha en anacos o vento!

Ou tomar como modelo a composición que segue, para loar a paisaxe da contorna do alumnado e poñer, así, un recuncho descoñecido no mapa do mundo:

REGATO DO CEPELO: naces e morres
na miña tribu, breve como
a milagreira pinga do orballo
que se pousa no pétalo da rosa,
espello dos meus soños, marmurio
da frauta e asubío, salouco
emocionado e irreprimíbel, cunco
de pureza musical, laberca
chiadora, fadada raioliña
de lúa deitada docemente
nesta terra, human e vella, só
para darlle a túa delicada levedade.

(Ritual pra unha tribu capital de concello, 1986).

Ou traducir a cores as palabras dun poema. Hai poemas de Manuel María que poden ser literalmente pintados:

TERRA CHÁ

A Terra Chá somentes é:
Un pobo aquí, outro acolá,
Mil arbres, monte raso,

Un ceo chumbo e tráxico
No que andan as aves a voar.
O resto é soedá.

(*Terra Chá*, 1954).

Ou aproveitarmos o poema que segue para definirmos o propio sentido do poema:

Un poema é un ser vivo que anda,
Respira, soña, chora, salouca,
ama, berra, cintila, escurece,
cala, aborrece a mentira,
sente odio e tenrura, desángrase,
fala de intimidade a intimidade
coas cousas e coa xente, suxere
mundos posibeis e imposibeis,
súa, cansa, sofre sede e fame,
adoece, agoniza. E nunca morre.

(*A luz resucitada*, 1984).

Ou xogar a sermos Uxía e Magín Blanco, ou a banda Pirilampo ou, antes, Fuxan os Ventos, A Quenlla, María Manuela... e atrevérmonos a cantar algún poema, imaxinando unha música nova pola nosa conta. Por que non comezar co que segue e cantármolo na aula con melodías inventadas, exclusivas?

O CUCO
O cuco, cuco cuqueiro.
O cuco, cuco cucón.
Madrugón e cantareiro!
Cantareiro e madrugón!
Óese pola carballeira
o vello cuco souril
ao nacer a Primavera
entre o Marzo e o Abril.
O vello cuco cucou
e moito máis cucará!
O cuco non me capou
e nunca me capará!
Pola mañás ben cediño

o cuco canta “cu-cú”
Como o teño por veciño
eu trato ao cuco de tu!
(*Terra Chá*, 1954)

Ou, ademais de excelente exemplo de prosopopea, sentir a explosión da beleza do poema na boca, memorizando e declamando este (tan fácil de aprender) ata ser quen de uliren o recendo das rosas. Eu, dende a miña condición de mestra –agora xubilada– animo as e os colegas a saborear co seu alumnado máis novo este poema brevísimo, para que iluminen intensamente un instante ao saborealo, ulilo, cantalo e, sobre todo, gozalo:

ROSAS
Sempre a rosa. Sempre:
a forma,
a cor,
o recendo,
a luz,
a perfección da rosa.
Prefiro a rosa vermella.
E amo a rosa branca
porque, cando lle digo
simplesmentes: ROSA,
entrecerra os ollos,
treme
e ruborece.
(*A luz resuscitada*, 1984).

Ou dramatizar dende a ironía estoutro poema, exercendo de emisarios do alcalde. Moito gozaron cando habían de recitar con enerxía e retranca:

BANDO
Prohíbese, por orde da Alcaldía,
que medren porque si
as rosas do xardín municipal.
Dende agora as pombas teñen
que pedir licenza para voar.
Prohíbese á lúa
andar ceiba de noite polo ceo.

A lúa é unha tola que anda espida
dando mal exemplo ás nenas castas
e aos fillos de familia.
Pagarán trabucos os poetas.
Prohíbese tamén derramar bágoas.
Pódese chorar tan só cando hai sequía
para que non fiquen baldeiros os pantanos.
Un só se pode emocionar
os Xoves e Domingos
cando toca
a banda do Concello no quiosco.
Están fora de Lei
as estrelas, a Primavera,
as flores e os paxaros.
Dáse este bando en tal e cal
para que se cumpra
de orde do Alcalde.
Carimbado, firmado e rubricado.

(*Documentos personaes*, 1958).

Ou este berro, que na voz do propio autor adquire unha forza tremenda e que dedicou a Carmina e Basilio Losada. Cada alumno lía un verso, coma quen salta á corda, con xenio (ao alumnado dos niveis baixos parécelles unha actividade divertida, que xa non é pouco; pero, a partiren de 5º ou 6º de Primaria, entenden o drama dos menos favorecidos (do profesorado, loxicamente, depende que o comprendan antes ou despois).

ACUSO Á CLASE MEDIA

Acuso á clase media –grandes e pequenos burgueses–
porque eles foron e son os que traizoan
o espírito sinxelo, enxebre e antergo de Galicia.
Pertenzo ao pobo e falo no seu nome.
Falo en nome dos mariñeiros, dos labregos,
dos ferreiros, dos criados de servir,
dos zoqueiros, dos muiñeiros e arrieiros;
dos humildes carpinteiros de ribeira,
dos alugados que ían a Castela;
dos caseiros que non teñen terra de seu;
dos que se ven obrigados a emigrar;

dos pobres de espírito e dos pobres de pedir;
do coitado xornaleiro que de sol a sol
aínda anda virando a terra co arado romano.
Falo en nome de todos aqueles que,
aunque teñen razón, non llela dan.

(*Remol*, 1970).

E por que non aproveitar a potencia conmovedora destes fragmentos de *Aldraxe contra a xistra*, para iniciar un debate sobre a concepción do que significa estarmos vivos?

Óllei unha vaca moi vellísima,
cansa de tirar polo carro
e polo arado,
de sufrir o aguillón,
de dar crías e leite,
de andar pasando fame,
de vivir no meio do esterco,
e cando a levaban
ó matadoiro, dixo
cun berro arrepiante:
Non! Non quero morrer!
Prefiro vivir, aunque vivir
sexa somentes respirar!

(*Aldraxe contra a xistra*, 1973).

Ou ampliar o devandito debate coa pregunta: “Que é para ti vivir?”, a partir do poema:

VIDA

Vivir é retorno cotidiano a outras
vidas idas; resucitar lúas,
ventos, ríos mares e camiños;
apropiarse no rumor da fraga
nos lúcidos solpores do outono;
ouvir os doces brados amorosos
dos cervos e das aves, finos
e polidos como puñais ou chagas.
Vivir é comprender que a nosa

vella e rouca voz non é un eco
 aboiado na nada e no silencio.
 Vivir é manter puro, imarcesíbel
 o recendo das rosas que xa foron
 música e paixón no sangue noso
 e habitaron, un intre, as tebras
 fondas e secretas, onde está,
 indeciso e senlleiro, o noso ser
 que unicamente se abre de verdade
 para sentir un fondo e grande amor
 ou para ollar a morte face a face.

(*Oráculos para cavaliños do demo*, 1986).

Por certo, tamén el foi “mestre” un tempo. Deu clases de Lingua e Literatura castelá en dúas academias de Monforte e, coma o seu recordado mestre, aproveitaba para lles falar de Rosalía, Curros... Coñecía ben os rapaces, importábanlle, por iso lles segue a chegar. E, coma os bos escolantes, compartía algunhas das súas vivencias neste terreo coas persoas que máis quería. E se non o cremos, preguntemos directamente a ese “raio máxico de lúa”, a Saleta, por unha redacción dun dos cativos máis trastes, da que Manuel levou copia á casa. Trataba do sentido da vida, e remataba: “Para Marisol, la vida es una tómbola y para servidor, la vida es lo que tiene que ser”.

Manuel María ábrenos en canal a súa alma, con el na escola, rapaces e rapazas aprenden a declamar e a entender as circunstancias nas que o poeta compuxo os versos, para emocionármonos xuntos co poder da autenticidade que burbulla neles. Velaquí unha inxección directa aos sentimentos que podemos experimentar na aula:

VERBAS A MIÑA NAI

Dígoche agora, nai, estas razóns
 por que quero voltarche
 aquelas verbas doces como o mel
 que deprendín dos teus beizos
 cando neno.
 Non teño, nai, a túa tenrura!
 Eu, que ando empeñado
 en ser poeta,
 non teño verbas
 doces,

sinxelas,
 claras,
 amorosas
 como as verbas
 con que ti me arrolache,
 miña nai.
 Cecais sexa tolemia
 este tentar apreixar verbas amantes
 para che facer con elas un cantar.
 Cecais
 a vida pobre que vivín
 me secou a fonte da tenrura
 e por iso estas verbas
 son secas como seixos.
 Xa ves:
 non teño verbas
 pero teño
 un salouco que me enche o peito.

(*Mar Maior*, 1963).

Cando lles lin o poema anterior, unha nena dixo: “Tes razón, profe, se te metes na pel do poeta, sentes cóxegas por dentro e pásalo mellor”. Un neno disimulaba as bágoas, había pouco que lle morrera a nai e o poema provocoulle unha sacudida interior. Pero cónstame que non lle fixo dano, que foi unha dor que saíu para fóra, exteriorizada por fin, un bálsamo que lle permitiu saloucar (eran, nese intre, escolantes de 2º da ESO).

E, porque non, comentar con eles –e poñer en práctica na medida do posible–, algunhas muiñadas e sabias reflexións do autor, poño por caso, coma as que seguen:

1. *A min parece que todo o que seña humano é motivo de poesía.*
2. *Unha paixón política pode ser tan grande coma un grande namoramento.*
3. *A palabra é o máis asombroso que creou o ser humano.*
4. *Ao morrer un idioma e unha cultura, o mundo queda moito máis pobre.*
5. *Eu, en definitiva, son nada máis que un galego consecuente que escribe versos só coa ilusión de que poida haber un raio de poesía no medio deles.*

O abano de posibilidades da obra de Manuel María na escola é infinito. Adaptese perfectamente a eses “contidos transversais” tan reclamados no ensino primario: a natureza, a sociedade, a lingua, a plástica, a música, o territorio...

O dito, nenos e nenas son máis novos, non menos intelixentes.

E volvendo aos primeiros tempos como ensinante, eu mesma andaba, daquela, empeñada en demostrar a eficacia da dramatización nas aulas cando dei coas *Aventuras e desventuras dunha espiña de toxo chamada Berenguela* (1979).

Moito gozaron coa soberbia folla de carballo e con todo o que provocaron os non menos crueis garda, xuíz, alcalde, recadador, crego ou carcereiro. Menos mal que aparecía o Espírito do Monte para poder liberar á pobre espiña de toxo inxustamente acusada. Manuel María sabía da eficacia do humor, mesmo en mensaxes tan serias coma o abuso de poder, a discriminación e a esperanza.

Escribira esa peza para un teatriño de monicreques que tiñan na casa uns amigos de Monforte, a familia Rodríguez González, e para entreter aos seus catro fillos. En maio do 1979 publícase por primeira vez nos *Cadernos da Escola Dramática Galega* (no caderno nº 5). Creio que fora esta, e non a de Xistral do 1981, a que chegara ás miñas mans.

Despois descubrín *Barriga Verde*, aínda que fora publicada con anterioridade (1968 por Edicións Castrelos, Vigo). Ese personaxe soaba na miña zona, pois o creador do tal *Barriga Verde*, José Silvent Martínez, que percorría festas e romarías co seu espectáculo de marionetas, vivía en Lérez, preto da casa de meus pais, e vírao actuar, de nena, nas festas da Peregrina, en Pontevedra...

“DEMO: ¡Xa está ben de parola! ¡Dendes que un poeta tolo e desocupado escribiu para ti unha peciña de teatro, non calas! É mais doado repetir o que che escribiron que tiralo ti do miolo! ¡Cala dunha vez!” O demo reclamaba así a súa parte protagonista.

Con este libro quixo Manuel María dignificar a daquela menosprezada literatura popular e, asemade, homenaxear ao propio José Silvent, creador do personaxe.

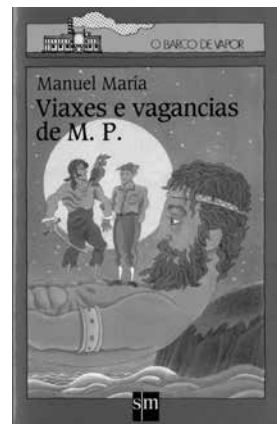
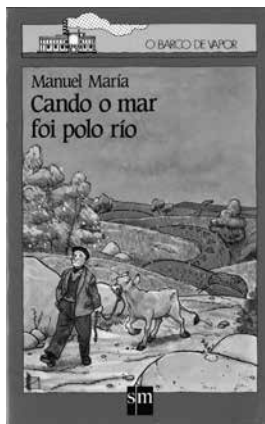
Destá querenza dan conta senllos artigos xornalísticos: No xornal *El Progreso* (9/X/1955), dedícalle Manuel María un artigo que titula “Barriga Verde”: “Las fiestas del San Froilán de estos últimos años, señores de la Comisión de

Fiestas, no son las mismas de hace diez o doce años, pongo por caso. Falta algo esencial de lo que vosotros, estoy seguro, no tenéis culpa. Falta Barriga Verde...”. O 6 de outubro de 1963 volve saír outro artigo no mesmo xornal, “O meu San Froilán”. Nel Manuel María descúbrenos a verdadeira identidade de Barriga Verde e, facendo memoria da nenez, confesa que segue a botalo de menos nas Festas de Lugo:

Todo era para min unha novidade, unha gran festa maior para o meu espírito estantío: as casetas de tiro, as barracas, o son dos organillos, as “montañas rusas”, “Barriga Verde”... Sobre todo Barriga Verde que agora, según lin en *La Noche de Compostela*, hai uns meses, ten unha barraca de “sonambulismo”. Por certo que o verdadeiro nome de “Barriga Verde” é o de José Silver Martínez. [...] Nas declaracións que, pra *La Noche* fixo o seu xenro, Manuel García, iste di que a voz dos bonecos de “Barriga Verde” lógrase metendo unha palleta de prata na gorxa. [...] O poeta Luis Pimentel fala de “Barriga Verde” nun poema...

Na eclosión da LIX, no comezo dos noventa, Manuel María mantívose activo e comprometido, recuperando relatos que escribira con anterioridade co título de *Contos en cuarto crecente*, ou naquela colección de Xerais Vouche contar un conto (*Unha sombra vai polo camiño* e *Como desapareceu a Atlántida e apareceron os lagartos*), na colección O barco de vapor de SM (*A tribo ten catro ríos*, *Cando o mar vai polo río*, *Viaxes e vagancias de M. P.*, refírense as iniciais a un tal Manuel de Paderna, xornaleiro na casa de Hortas, con formación poética, que aquí exerce de barbeiro e alguacil do concello, que sabe dos versos que fan nacer regatos cos que se comunica). En Everest publica *As ribeiras son escuras*...

Aínda que teñan un innegable valor literario e cultural, non me deteño na eficacia destas publicacións na escola, non só porque pertencen a momentos máis recentes, menos difíciles politicamente e de recoñecida abundancia de autores e autoras de LIX, senón porque, neste mesmo simposio, Montse Pena presentou polo miúdo un relatorio sobre os textos que Manuel María quixo dirixir aos nenos e ás nenas, e a súa valiosa contribución a que teñamos unha historia da LIX de noso, situada no espazo e no tempo, con datas, con nomes, obras, teses de doutoramento sobre elas e recoñecementos dentro e fóra de Galicia, que a consolidan e que nos permiten dialogar con outras literaturas en pé de igualdade. Tamén o querido e recordado Agustín Fernández Paz, Xabier P. Docampo, Tareixa Campo ou Xosé Agreló Hermo, nunha exhaustiva publicación da Asociación Cultural Xermolos (Blanco 2001), debullaron de maneira minuciosa e exquisita esta faceta dun Manuel María, que nunca esqueceu a infancia e que entregou a palabra con verdade e beleza, compartindo a súa visión do mundo e a súa maneira de estar nel.

MANUEL MARÍA HOXE

Sobre a súa biografía e obra existen na actualidade, ademais das publicacións anteriores, múltiples e valiosas novas achegas (Margarita Ledo, Mercedes Queixas, Darío Xohán Cabana...). Os novos autores e autoras, que agora comezan a súa andaina, xa aprenderon a ler e a escribir na lingua galega e dispoñen de referentes como Manuel María polos que se orientar para avanzar.

Moitos dos mestres e mestras de hoxe, foron alumnos naqueles primeiros tempos en que descubriron na escola, case á par do seu profesorado –á par de nós– a existencia da literatura galega; quizais os mesmos que representaran algunha das obras teatrais mencionadas, os mesmos que gravaran na súa memoria de infancia algún dos seus máis deliciosos poemas.

Agora procuran que seu alumnado descubra a obra de Manuel María e volva sentir ese lóstrego capaz de iluminar intensamente un instante e facer brillar as cousas sinxelas (por algo o alcumaron *Deus das pequenas cousas*).

Neste 2016, nas redes sociais atopamos comentarios esperanzadores de xente moza, aínda que estean izados de erros ortográficos ou léxicos. Así no buscador de Google, na entrada “A fala. Manuel María: son dos poetas”, podemos ler directamente algúns.

–De todo o poema quédome co seguinte:

O idioma é o amor,
O latexo, a verdade,
A fonte da que agroma
A máis forte irmandade

Éncantame, é moi bonito.)

–Eu estaba buscando un poema fácil para ler na clase de Galego, e buscar a temática, o movemento literario, e esas cousas. E creo que atopei o que buscaba. Fácil de entender, sen complicacións, simplemente perfecto.

–Os que renegan da nosa lingua non saben o que perden o non amar e falar galego. Levo case anos en Madrid e só son eu cando falo galego

–Eu vin o outro día un mural no Paseo Marítimo da Coruña, pintado por un grafitero, e gustóume moito o que leín: “Galicia somos nos, a xente e máis a fala. Si buscas a Galicia, en tí tes que atopala”.

–A Coral Polifónica de Nigrán presentará o vindeiro mes de novembro nunha actuación na igrexa de María Auxiliadora de Vigo a canción de este poema a que lle puso música o seu director Xosé Oliveira. Precioso!!! non o perdades.

Comentarios ao poema “A fala”, extraídos do blog *Son de poetas. Antoloxía da poesía galega musicada*. <http://sondepoetas.blogspot.com.es/2010/03/a-fala-manuel-maria.html>

A obra de Manuel María resulta facilmente adaptable ás novas tecnoloxías e a todas as músicas do mundo.

Barriga Verde foi levada á radio polo alumnado de Atocha de Betanzos (16/V/2016). O resultado foi unha orixinal versión ambientada con música clásica. Na rede quedou recollida para que poidamos reproducir o audio.

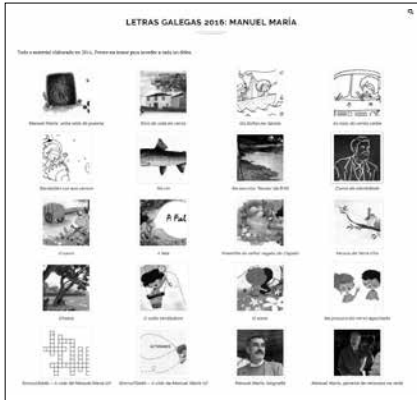
O alumnado de 4º da ESO do IES Poeta Díaz Castro presenta na rede un traballo audiovisual arredor da figura de Manuel María. Son os propios rapaces e rapazas os que interpretan a música composta pola súa profesora, Sandra Tenreiro, e os que realizaron as gravacións que conforman o videoclip (publicado o 18 de decembro de 2015).

Tamén na rede demos ata cun rap que recolle, de maneira divertida e respectuosa, a súa biografía, cantado polos cativos de Primaria do CEIP Antonio Fernández López (28/III/2016): “Letras Galegas, 2016,/ con Manuel María queremos aprender./ Escritor comprometido/ coa nosa Galiza./ Escoita o que cantamos/ non teñas preguiza...”.

Asemade, aparecen poemas (“O arco da vella”, “O sol”...) ilustrados de maneira entrañable polo nenos e nenas de infantil (4 e 5 anos) do CEIP da Armenteira. Preséntanse os poemas nunha traballada e digna montaxe coa música de Suso Vaamonde como complemento, a xeito de karaoke.

Podemos comprobar a eficacia actual do teatro de Manuel María nalgunhas das múltiples representacións que se fixeron, neste 2016, de *Aventuras e desventuras dunha espiña de toxo* (CEIP de Campolongo, CEIP Antonio Ínsua Bermúdez...).

Recitais en múltiples centros de ensino...

Por certo, no Portal das palabras, a RAG e a Fundación Barrié poñen ao servizo de todos e de todas nós unha magnífica representación con marionetas e actores de carne e óso e, ademais de facer as delicias dos nosos nenos e nenas, explican o significado dalgunhas palabras que, quizais, non lles sexan de todo familiares.

No espazo Primavera das Letras, o profesorado pode atopar atractivas fichas didácticas para que o alumnado dos primeiros niveis descubra de maneira lúdica ao poeta chairego.

Da boa relación de Manuel María coa rapazada nova da fe o rastro que deixou nas moreas de visitas que fixo ao longo da súa vida ás escolas e institutos de toda Galicia. Mesmo esa persoa a quen Manuel María, describiu como “lareira garimosa e forno quente” ou como “seiva poderosa e música do vento”, pode dar creto de que varios rapaces dun colexio de Padrón, intuímos que fascinados pola súa palabra, lle enviaban cada tempada un saquiño de pementos. Ese era o seu mellor “ramo de violetas” para unha persoa a quen quixeron e admiraron, porque coa súa voz soubo “tecer acios de amor e canto” tal como se refire a el Xosé Carlos Caneiro no soneto “A Manuel María, pai e irmán” (Blanco 2001: 631)

Manuel María sempre estivo disposto a animar aos máis novos a exercer de escritores, non só abríndolles as portas da súa humilde editorial senón participando desinteresadamente en todo o que tivese que ver con dar azos á escrita en galego.

Unha librería de Marín (Pontevedra), Librería Casalderrey (que, malia a coincidencia, ningún parentesco a unía a min), convocou un premio de poesía para escolares durante varios anos consecutivos (ata que pechou). E, dende a Coruña, alí se achegaba, cada convocatoria, Manuel María para entregar o galardón aos gañadores e para animalos a continuar apreixando as palabras máis fermosas coas que crear poemas.

Este curso escolar (2015/2016), cheguei mesmo a sentir nostalgia de que esta celebración me pille xubilada... Con todo, coménsame atoparme, de cando en vez, cunha

ex-alumna que me conta: “Eu tamén entrei na aula o primeiro día recitando un poema de Manuel María para ver como reaccionaban”, ou cun ex-alumno que me di: “Profe aínda me acorda cando nos dicías con énfase ¿Y LUEGO? Cando che falabamos en castelán. Agora falo sempre en galego e aínda me acorda cando fixen de Alcalde naquela obra de teatro da espiña de toxo”; ou o que me lembra o momento no que ganara un concurso da radio recitando de memoria algún dos poemas de *Os soños na gaiola*.

CONCLUSIÓNS

Os ensinantes estaríamos en débeda con Manuel María, aínda que só fose pola súa contribución á normalización do galego no ensino, quizais, por iso, tan pronto como se fixo pública a decisión da Academia, o profesorado de toda Galicia non parou de lle tributar homenaxes da mellor maneira posible, dando a coñecer con máis profundidade a súa obra ás novas xeracións. De todas as fermosas e merecidas homenaxes que se lle renden, intúo que as que se lle fan nos diferentes centros de ensino de toda Galicia son das que máis o emocionarían, se alá onde estea, alguén lle levase recado.

Manuel María seguirá nacendo cada vez que o leamos. “O mundo nace cada vez que uns ollos o observan”, canta o poeta Jorge Guillén. E na obra de Manuel María abrolla o mundo. Os seus versos levan esa carga vital que non se pode simular se de certo non se sente. Quizais porque soubo pastorear lembranzas, cultivar soños melancólicos e iluminarse coa luz que máis amou, Galicia, as súas palabras foron e seguen a ser verdade, conseguindo que moitos dos seus versos continúen tatuados na epiderme da memoria colectiva.

Aínda permanece fresco na miña memoria ese cantar, en San Domingos de Bonaval, que levaban no bico arredor de cincocentos nenos e nenas chegados de toda Galicia para homenaxear á Rosalía no sesquicentenario de *Cantares gallegos* (2013). Imaxínoos hoxe, dirixidos por algún dos grandes directores de orquestra actuais, no mesmo espazo –ou na mesmísima Santa María dos Mareantes, en Pontevedra–, coas súas camisetas azuis, facendo rubir as súas voces ledas polas paredes entoando aquel “Volto a soñar co mar” de *Remol*, ou talvez aquel “Non canta na cha ninguén...”, facéndonos vibrar cun emotivo afogo que nos pon a pel de galiña.

Non necesito imaxinar un mendigo sentado onda o Ravachol, na Praza da Peregrina en Pontevedra, cantando a mesma cantiga coa man estendida pedindo esmola, porque o vin realmente, días antes de recollelo neste texto que hoxe presento. A sedución xorde de que Manuel María foi quen de crear arte con materiais humildes. Con Manuel María, igual que con Rosalía, obrouse o prodixio de que entrase en todas as casas galegas, incluso nas máis modestas, para deixar un pouso

imperecedoiro de poeta comprometido que, non só achegou a poesía ao pobo, senón que se sentiu a súa voz, tal como recolle no poema “Acuso á clase media”:

Falo en nome de todos aqueles que,
 aunque teñen razón, non llela dan.

(Manuel María 2016: 155).

Nas reedicións da súa obra, nas recentes publicacións, nos documentais, na información das redes sociais ou na Casa Museo de Hortas, por fortuna, podemos atopar material dabondo para seguir a descubrir aspectos menos coñecidos de quen máis afervoadamente cantou á nosa lingua e reivindicou a nosa terra, aínda que, ás veces, estas manifestacións lle trouxesen graves contratemplos. Manuel María ensinounos a tocar coa man o fondo do regato do Cepelo e puxo a fala e a Galicia no centro do universo. Moitos homes e mulleres de hoxe espertaron a súa sensibilidade poética na escola e, desde aquela, levan tatuados os seus versos nese lugar máxico onde habitan as primeiras emocións: na memoria de infancia.

Con Manuel María, igual que con Rosalía, obrouse o prodixio de resucitar lúas, axitar ventos, alongar ríos e camiños, dar cos segredos que derruban murallas ata entrar coa súa palabra de cheo no corazón da escola. Nela deixou un pouso imperecedoiro de creador comprometido, facendo certo aquilo de: “Os poetas nunca morren, só finxen estar mortos”.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Blanco Torrado, Alfonso (coord.) (2001): *Manuel María*. [libro homenaxe / organizado pola] Asociación Cultural Xérmolos. Lugo: Ophiusa.
- Ledo Andión, Margarita (2016): *Manuel María: Eu son fala e terra desta miña terra* [filme]. [Galicia]: Nós, Productora Cinematográfica Galega.
- Manuel María (1968): *Os soños na gaiola*. Lugo: Cartonaxes Anmi.
- (1969): *Barriga Verde*. Vigo: Edicións Castrelos.
- (1979): *As rúas do vento ceibe*. A Coruña: Edicións Xistral / Asociación Socio-Pedagóxica Galega.
- (1990): *Os soños na gaiola*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- (1993): *Antoloxía poética*. A Coruña: Espiral Maior.
- (1981): *Aventuras e desventuras dunha espiña de toxo chamada Berenguela*. Santiago de Compostela: Edicións Xistral / Asociación Socio-Pedagóxica Galega.

- (2015): *Poemas escollidos. Manuel María*. [Outeiro de Rei]: Fundación Manuel María de Estudos Galegos.
- (2016): *Antoloxía poética*. Vigo: Galaxia. Edición de Darío Xohán Cabana e Amelia Outeiro Portela.
- Queixas Zas, Mercedes (2016): *Labrego con algo de poeta. Biografía de Manuel María*. Vigo: Galaxia.
- Vagalume: publicación infantil e xuvenil*. Santiago de Compostela, n.º 1 (1/I/1975) – n.º 46 (V/1978).
- Zuaza, Luis Ahumada (2008): “El teatro para niños de Carmen Conde”, *Cuadernos de Literatura Infantil y Juvenil* 216, 26-36.